

Paul Flowers

Kritiska teorier om Sovjetunionen

Bokrecension: Marcel van der Linden, *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theories and Debates Since 1917*, Brill, leiden, 2007, 380 sidor.

Ett längre utdrag i svensk översättning finns på Marxistarkivet: [Västerländsk marxism och Sovjetunionen](#).

Sovjetunionens natur har alltid varit och är fortfarande en tvistefråga för marxister. Denna tidskrifts [*Revolutionary History*] läsare är säkert väl medvetna om de olika ståndpunkterna i detta avseende – degenererad arbetarstat, statskapitalism, byråkratisk kollektivism – och jag inbillar mig att de flesta av oss under årtal har argumenterat för någon av dessa positioner. Marcel van der Linden har gjort oss alla en stor tjänst genom att framställa en omfattande översikt av de marxistiska analyser av Sovjetunionen som har lagts fram i Västländer från själva dess födelse till kollapsen 1991. Och även om läsare kan finna att ett eller annat har utelämnats – jag nämner några nedan – så är det ett mycket omfattande arbete, och källförteckningen innehåller ett tusental referenser, av vilka några är välkända, andra antagligen inte. För läsare, som liksom jag endast är engelskspråkiga, innehåller denna bok mycket användbar information om dem vars skrifter i ämnet aldrig har funnits i engelsk översättning.

Boken är tidsmässigt uppdelad i sex avsnitt: den tidiga sovjetperioden 1917-29, de första femårsplanerna 1929-41, Andra världskriget fram till assimileringen av Östeuropa 1941-56, Chrusjtjovs ”hemliga tal” fram till Pragvåren 1956-68, Pragvåren till perestrojkan 1968-85, och Sovjetunionens slutfas med dess efterverkningar. De olika teorierna om Sovjets samhälls-ekonomiska formation och deras förespråkare diskuteras vartefter de uppstod under dessa perioder.

De första analyserna av Sovjetunionen, som gjordes av först Karl Kautsky och därefter av vänsterkommunister som Otto Rühle, Anton Pannekoek och Hermann Gorter – och som nyligen upprepats av Stephen Resnick och Richard Wolff – ansåg att bolsjevikernas maktövertagande i ett efterblivet land oundvikligen skulle leda dem till att bygga upp ett statskapitalistiskt samhälle, där bolsjevikerna redan från början intog den frånvarande kapitalistklassens plats. En sådan syn stod, som van der Linden påpekar, i med den traditionella marxismens enkelspåriga stadieteori för utvecklingen, nämligen att kapitalismen ersatte feodalismen och själv skulle ersättas av socialismen, och att därför Sovjetunionen, om det inte var socialistiskt, nödvändigtvis måste vara någon sorts statskapitalism. Några av de följande statskapitalism-analytikerna förde fram att Sovjetunionen blev statskapitalistiskt under perioden för första femårsplanen, när sovjetbyråkratin under Stalin upprättade en utbredd statlig industriell sektor, och följde på så sätt Trotskijs analys för uppkomsten av stalinismen, men avvisade hans syn på vilket slag av samhälle som uppstod efter 1929. Walter Daums variant innebar (konstigt nog) att statskapitalism uppstod först i slutet av 30-talet. Cliff och CLR James ansåg också att konkurrensen med den kapitalistiska världen spelade en viktig roll för att avgöra Sovjetunionens natur. Den maoistiska versionen gjorde gällande att statskapitalism uppstod som en medveten politisk handling av det post-stalinistiska ledarskapet, ett avsiktligt förräderi mot det socialistiska samhälle som hade existerat under Stalin, en uppfattning som för mig framstår som lika absurd teoretiskt som den är löjeväckande politiskt.

Vad gäller den historiska betydelsen av sovjetisk statskapitalism ansåg Kautsky att det var ett primitivt, barbariskt och därför dödsdömt fenomen. Några tidiga analytiker, som Gavril Mjasnikov, Helmut Wagner och Ryan Worrall, ansåg att den representerade en mer progressiv

samhällsform än normal kapitalism med privat företagande. Cliff hävdade att det var den mest utvecklade formen av kapitalism, vilket, som van Linden påpekar, innebar vissa problem för Cliff och hans anhängare efter händelserna 1989-91. Tanken att sovjetekonomin representerade en primitiv form av kapitalism återupptogs under 50-talet av den italienske vänsterkommunisten Amadeo Bordiga, och några år tidigare av den fristående tidskriften *Aufheben*.

Trotskijs analys, att stalinbyråkratin politiskt hade exproprierat arbetarklassen, men att Sovjetunionens nationaliserade egendomsförhållanden icke desto mindre gjorde det till en arbetarstat, var på det hela taget begränsad till den trotskistiska rörelsen, och inte ens till hela denna. Dess mest framstående förespråkare efter Trotskijs död var Ernest Mandel, och han vidhöll ett starkt försvar av teorin gentemot dess många belackare. Van der Linden noterar att Mandel tvingades ta emot åtskillig kritik mot Trotskijs teori, och samtidigt som han fortsatte att betrakta den sovjetiska samhällsekonomiska formationen som överlägsen kapitalismen, erkände han till slut att den byråkratiska misshushållningen hade bestulit ”hela ekonomin på all slags ekonomisk rationalitet”.

Det fanns ett antal varianter av arbetarstatsteorin. Michel Pablo avvisade Trotskijs förutsägelse om en begränsad framtid för sovjetbyråkratin, och hävdade att de stalinistiska regimerna kunde vara i århundraden. Isaac Deutscher förkastade Trotskijs krav på att arbetarklassen måste störta sovjetregimen, och ansåg att den modernisering som skett under Stalin hade gjort de barbariska metoderna från Stalins tid föråldrade, och att en långtgående demokratisering kunde initieras av Sovjetregimen. Deutscher kritiserades kraftigt av andra marxister, trots att hans prognos senare återuppväcktes en kort tid av Tariq Ali under Gorbatsjovperioden. Jag skulle kunna lägga till att den var populär under 1950-talet bland vänstersocialdemokrater i Storbritannien, som Aneurin Bevan.

Den tredje huvudtypen av analys är den som uppstod under tiden för de stora omvälvningarna under de första femårsplanerna, och som slog fast att Sovjetunionen varken var kapitalistisk eller socialistiskt, utan ett nytt slags klassbaserat samhälle. Denna teori bröt alltså med det traditionella marxistiska linjära angreppssättet. Van der Linden slår fast att det första exemplet på denna analys lades fram av den f.d. medlemmen i Österrikes kommunistparti Oskar Maschl, som under det tidiga 30-talet skrev under namnet Lucien Lauratt. Under det följande årtiondet kom den franske trotskisten Yvan Craipeau, samt James Burnham, Joseph Carter och Max Shachtman i den amerikanska trotskistiska rörelsen och de aningen excentriska socialisterna Simone Weil och Bruno Rizzi alla till liknande slutsatser, och – som läsarna vet – bidrog debatten i detta ämne till att splittra det amerikanska *Socialist Workers Party*. Det fanns skillnader i tolkning: Rizzi och Burnham ansåg att hela världen rörde sig i riktning mot byråkratisk kollektivism, och lade på så sätt fram en ny linjär väg för samhällsutvecklingen, medan de andra ansåg att det var en produkt av en misslyckad proletär revolution, en parallell till kapitalism.

Den nya klassanalysen togs sporadiskt upp efter Andra världskriget, även av dissidenter från östblocket som Milan Djilas i Jugoslavien och Jacek Kuron och Karol Modzelewski i Polen. Under 1970- och 1980-talen, när det marxistiska tänkandet, som van der Linden noterar, kvicknade till en aning efter dess stiltje efter 1945, utvecklade många analytiker denna teori. En intressant variant lades fram av italienarna Antonio Carlo och Umberto Melotti och i Storbritannien av John Fantham och Moshe Machover, i vilken byråkratisk kollektivism betraktades som en parallell till kapitalismen, som gav en möjlighet för underutvecklade länder att moderniseras när kapitalismen inte kunde åstadkomma detta. Den kunde därför inte tillämpas på eller vara relevant för utvecklade kapitalistiska stater.

Det har också funnits vänsterskribenter som kommit med analyser utanför de tre som skisserats ovan, fast de i många fall i själva verket beskrev ett nytt klassamhälle som författaren inte givit något namn åt. Rudolf Hilferdings postumt utgivna ”Statskapitalism eller totalitär statsekonomi?” var en pionjär i detta avseende, och liknande teorier lades fram under de första efterkrigsåren, som de som skapades i Tyskland av Fritz Sternberg, Dieter Cycon, Paul Frölich och Leo Kofler. Det var emellertid i huvudsak efter det att Sovjet krossat Dubceks regim i Tjeckoslovakien 1968 och i och med den tydliga inbromsningen av Sovjetekonomin under 1970-talet som ett antal västmarxister började hitta på nya teorier i ett försök att förstå grunden för sovjets socioekonomiska konstruktion. Rudi Dutschke i Tyskland gick tillbaka till den debatt som startades av Karl Wittfogel om det asiatiska produktionssättet, och drog slutsatsen att Stalin, efter bolsjevikernas försök att följa det västliga spåret, hade styrt Sovjetunionen tillbaka in på den traditionella ryska asiatiska banan. Den sovjetiske veterandissidenten Alexandr Zimin ansåg att det sovjetiska samhället, likt den asiatiska modellen, utgjorde en historisk återvändsgränd, ett misslyckat försök till förändring. Andra analytiker, som Rudolf Bahro och den ungerska nya vänstern, ansåg också att den sovjetiska samhällsekonomiska strukturen var en ospecificerad ny form av klassamhälle. Kanske är Hillel Ticktin den djärvaste av de nyare teoretikerna, vars namn säkert är bekant för denna tidskrifts läsare. Trots en ytlig likhet med ”ny klass-teoretikernas” idéer – många har sagt att Ticktin företräder ett slags byråkratisk kollektivism-analys – finns det en viktig skillnad genom att Ticktin förnekar att Sovjetunionen över huvud taget hade ett speciellt produktionssätt. I brist på den ekonomiska styrning som antingen marknaden eller en demokratisk planering kunde tillhandahålla, övervakade den sovjetiska eliten en samhällsekonomisk ordning som kunde ge ansenlig kvantitativ tillväxt, men som oavbrutet konfronterades med allvarliga problem, särskilt slöseri, som var inbyggt i systemet och slutligen ledde till dess fall.

Van der Lindens bok är mycket bred i sitt angreppssätt, och han täcker många fler skribenter än jag har nämnt ovan. Men det är ändå några som har undgått hans noggranna öga, och vars skrifter skulle kunna diskuteras om det gavs ut en ny utgåva av detta arbete. Ett större verk som han inte nämner är den österrikiske marxisten Erich Strauss verk *Soviet Russia. Anatomy of a Social History* (London 1941). Ett mycket förbisett arbete – när jag lånade ett ex från ett universitetsbibliotek, var senaste utlånings(?)datum femtio år tidigare! – Strauss ansåg att inbördeskrigets nödläge, kampen för Sovjetregimens själva överlevnad, ledde till skapandet av ett ”maktinstrument”, en ny statlig maskin som ”blev en social makt i sig”. Denna nya apparat, som leddes av kommunistpartiet, blev efter 1928 en fullfjädrad styrande elit ”framför allt intresserad av att behålla sin makt”, och den socioekonomiska struktur som skapades under Stalin visade att kapitalismen kunde ersättas av ett samhälle som besegrade den kapitalistiska anarkin utan att dess ledarskap måste stå till svars inför folket. Trots dess problem och repression representerade det nya samhället icke desto mindre ett historiskt steg framåt. Strauss gav inte något specifikt namn åt denna samhällsekonomiska struktur, men hans tankar följer nära ny klass-teoretikerna.

Sedan har vi Boris Souvarine, en tidigare ledande medlem av det franska kommunistpartiet som till en början slöt upp vid sidan av Trotskij, men som efter ett tag gled iväg åt höger och blev propagandist för Kalla kriget efter Andra världskriget. Han är omnämnd, men bara som en flyktig referens i en fotnot. Han höll sig till statskapitalism-analys i sitt omfattande verk [Stalin. En kritisk studie över bolsjevismen](#), som kom ut i engelsk översättning 1939 [svensk 1940]. Hans särskilda variant av teorin är ovanlig med tanke på dess pessimism. Han ansåg att sovjetekonomin representerade ”en återgång till barbarism ytligt täckt av amerikansk modernism som illa dolde dess väsentligen asiatiska struktur”, att förändringarna under femårsplanerna endast visade ”smärre materiella framsteg, av tvivelaktig nytta för kommande generationer, och med problematiska utsikter till framsteg i nutid”, och att planerna faktiskt förstärkte misstagen,

obalansen och ordningen som de var avsedda att korrigera, i själva verket existerade den styrda ekonomin endast genom ”kränkning av planerna”.

En annan förespråkare av teorin om statskapitalism som knappt nämns är den brittiske marxisten Francis Ambrose Ridley. I sin skrift från 1935, *At the Crossroads of History*, slog han fast att medan Oktoberrevolutionen leddes av kommunister som siktade mot världsrevolution utslöt den faktiska låga utvecklingsnivån i Sovjetunionen existensen av ett jämlikt samhälle och förutsatte existensen av en härskande klass. I och med misslyckandet för revolutioner i utvecklade länder förvandlades Sovjets kommunistparti till en härskande klass, och i dess jakt på att utveckla landet övertog den de allmänna tendenserna i en kapitalistisk utveckling, dvs i riktning mot statskapitalism.

Också utlämnad är den analys som gjorts av franska *Lutte* (tidigare *Voix Ouvrière*) och dess utländska sektioner. Strömningen anknuter till den trotskistiska standardanalysen för Sovjetunionen, men hävdar att de östeuropeiska staterna fortfarande var borgerliga stater under det stalinistiska styret. Enkelt uttryckt, Sovjetunionen föddes ur en arbetarrevolution, med ett proletariat som krossade den gamla statsapparaten och ersatte den själv, och först senare degenererade det till stalinism. Men: ”Ingenting liknande inträffade i Folkdemokratierna, där arbetarklassen aldrig tog makten och aldrig krossade borgarstaten. Dessa statsapparater är fortfarande borgerliga till sin natur och genom den roll de spelade.” (*Voix Ouvrière, the People's Democracies: Are They Socialist States?*) Detta, trots staliniseringen av Östeuropa efter 1947. Jag gissar att det finns en logik bakom detta, även om den är så formalistisk att den gör analysen ganska absurd.

Van der Linden nämner i förbigående de icke-marxistiska analyserna inte bara av Sovjetunionen, utan det moderna samhället som sådant, och pekar på att några av de tankar som är i omlopp inom den marxistiska vänstern kring direktörsstyret också diskuteras av människor utanför de marxistiska strömningarna (s 74), och att Hitlers maktövertagande 1933 och Molotov-Ribbentrop-pakten bidrog till att folk betraktade Nazityskland och Sovjetunionen som mycket lika eller identiska samhällssystem (s 48). Kanske kunde lite mer ha sagts om detta. Det fanns ett omfattande idéutbyte mellan den marxistiska vänstern och icke-marxistiska tänkare under 1930-talet och det tidiga 1940-talet. Tanken att världen – på gott och ont – obevligt gick mot en kollektivistisk framtid, med den privata företagssamhetens förtvinande i takt med att staten utövade en alltmer växande kontroll över alla delar av samhällslivet, var populär i hela det politiska spektrat. I själva verket var, redan före första världskriget, Hillaire Bellocs och GK Chestertons *The Servile State*, ett rop på hjälp av två reaktionära katolska kritiker av kapitalismen mot den moderna statens inkräktande på samhället, en bästsäljare i Storbritannien, och var också populär bland vänsteranhängare. Böcker av sådana författare som Max Eastman, Franz Borkenau, Frederick Voigt, William Chamberlin och Peter Drucker, för att bara nämna några få, liknade i många avseenden det material som producerats av Burnham, Rizzi och Shachtman och hans kamrater som diskuteras i denna bok. Det är kanske betecknande att både Eastman och Borkenau, liksom Burnham, tidigare var marxister på sin väg åt höger. På liknande sätt var tanken att Sovjetunionen var statskapitalistiskt vanlig inom ett spektrum som omfattade (bland andra) Mosley-fascisterna i Storbritannien och Vidkun Quisling i Norge, den banbrytande liberala sovjetologen Bernard Pares, generalsekreteraren i TUC Walter Citrine, den ryske exilsocialisten och mystikern Nicholas Bedajev, exilmensjeviken Aaron Jugov, HG Wells och (en kort period) George Orwell. Det är rimligt att dra slutsatsen att diskussionen inom den marxistiska vänstern om statskapitalism och nya klassamhällen var en del av bredare diskussion bland intellektuella och politiska aktivister och kommentatorer kring det moderna samhällets framtid, och det är synd att van der Linden inte utsträckte det fält han täcker också till att se på detta, eftersom hans bok

tenderar att få det att framstå som att vänsteranalytikerna tänkte i ett vacuum, vilket absolut inte var fallet.

Van der Linden ger bara några få kritiska kommentarer beträffande det material som hans studie är grundad på, och han sätter inte någon av teorierna framför de andra. Detta är förmodligen ett klokt beslut, även om det ger ett intryck av att det inte går att avgöra vad som är korrekt.

Sammantaget är det en mycket användbar bok, och eftersom dess pris ligger utom räckhåll för många som skulle vara intresserade av att läsa den, är den värld att skaffa fram via ett bibliotek.

Paul Flowers

Recensionen översatt från tidskriften *Revolutionary History*, vol. 10, nr 1

Översättning: Göran Dahlman